
ПИТАННЯ РОЗВИТКУ АПК

УДК 339.92: 338.43

О. В. ШУБРАВСЬКА,
професор, доктор економічних наук,
завідувачка відділу форм і методів господарювання
в агропродовольчому комплексі
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,
вул. Панаса Мирного, 26, 01011, Київ, Україна

ТРАНСНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ: ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОЦЕСУ

Узагальнено особливості функціонування ТНК у сфері сільськогосподарського виробництва та пов'язаних з ним галузях. Окреслено передумови, масштаби та основні прояви процесу транснаціоналізації в аграрному секторі економіки України. Охарактеризовано наслідки входження великого, в тому числі й іноземного, капіталу у сферу вітчизняного агропродовольчого виробництва, зокрема, впливу на розширення галуззю експортної діяльності, створення доданої вартості, структурні трансформації тощо.

Ключові слова: транснаціоналізація; транснаціональні корпорації; аграрний сектор; агрохолдинги; сільськогосподарські підприємства.

Бібл. 11.

UDC 339.92: 338.43

OLENA SHUBRAVSKA,
Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Head of the Department of Forms and Methods of Management in the Agro-Food Complex
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine,
26, Panasa Myrnoho St., Kyiv, 01011, Ukraine

TRANSNATIONALIZATION OF THE AGRARIAN SECTOR: KEY FEATURES OF THE PROCESS

The peculiarities of the operation of TNCs in the field of agricultural production and related industries are generalized. The preconditions, scale and main activities of the process of transnationalization in the agrarian sector of Ukraine's economy are outlined. The consequences of the entry of large, including foreign, capital in the sphere of domestic agricultural and food production are characterized; in particular, the influence on the expansion of the industry export activities, value added, structural transformation, etc.

Keywords: transnationalization; transnational corporations; agricultural sector; agroholdings; agricultural enterprises.

References 11.

Транснаціоналізація економіки, тобто міждержавне переміщення капіталу, є проявом процесів глобалізації та інтернаціоналізації господарських зв'язків і характеризується посиленням ролі транснаціональних корпорацій (ТНК) у світовому

економічному просторі. Зростання могутності ТНК як провідної економічної сили зумовлює необхідність дослідження характеру впливу таких структур на динаміку і показники розвитку національних соціально-економічних систем, включаючи й особливо значущі їх сегменти. Для України це традиційно аграрний сектор, який у нинішніх умовах сприймається багатьма як стабілізатор і драйвер (на нашу ж думку, насамперед, є надійним базисом) подальшого економічного зростання країни.

Отже, **мета статті** – узагальнити основні характеристики та наслідки функціонування іноземного капіталу в аграрному секторі вітчизняної економіки.

Згідно з визначенням ЮНКТАД, ТНК – це інкорпоровані або неінкорпоровані підприємства, що включають материнські підприємства та їх зарубіжні філії *. Материнське підприємство визначається як підприємство, яке контролює активи інших компаній в інших країнах, крім своєї країни походження, зазвичай шляхом володіння певною часткою (як правило, не нижчою від 10%) у статутному капіталі. Закордонна філія – це інкорпороване або неінкорпороване підприємство, в якому інвестор, який є резидентом іншої країни, володіє часткою, що дозволяє реалізовувати його довгострокові інтереси в управлінні цим підприємством.

У спеціальній літературі поряд з транснаціональними згадуються також багато-або мультинаціональні корпорації (МНК), багатонаціональні підприємства (БНП) тощо. По суті, відмінності між цими поняттями є незначними. У міжнародному бізнесі важлива роль належить державним багатонаціональним компаніям (state-owned multinational companies – SOMNC). У США з метою оподаткування виокремлюють також контрольовані іноземні корпорації (controlled foreign corporations – CFC), тобто компанії, зареєстровані в іноземних державах, але в яких більше ніж 50% акцій належать акціонерам із США.

Діяльність і взаємовідносини усіх структурних підрозділів ТНК визначаються стратегією корпорації, тобто фактично здійснюються у плановому режимі. Сучасні ТНК мають високу міру диверсифікації щодо як видів діяльності, так і приймаючих їх капітали країн. У розвинутих і в нових індустріальних країнах ТНК інвестують переважно в обробні галузі, а в інших країнах, що розвиваються (включаючи і пострадянські), – у добувну промисловість і збільшення в неї товарного експорту. Однією з особливостей нинішнього етапу функціонування ТНК також є забезпечення ними своїм численним зарубіжним дочірнім структурам умов, за яких останні могли б виступати як суто національні об'єднання, здатні приймати самостійні рішення без узгодження з керівним центром за кордоном [1].

Досліджуючи вплив ТНК на сільськогосподарське виробництво і розвиток [2], ЮНКТАД включає в ланцюжок вартості в агробізнесі (the value chain in agribusiness) постачальників матеріально-технічних засобів (насіння, хімікатів, машин), фермерів та інших сільськогосподарських виробників і постачальників послуг, переробників сільськогосподарської продукції (виробників продуктів харчування та напоїв), торгові компанії, що займаються продажами сільськогосподарських товарів, і роздрібних торговців (наприклад, мережі супермаркетів) **. Таким чином, крім власне сільськогосподарських ТНК виокремлюються ті, які обслуговують сільськогосподарську діяльність і пов'язані з нею.

* Transnational corporations (TNC) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://unctad.org/en/Pages/DIAE/Transnational-corporations-\(TNC\).aspx](http://unctad.org/en/Pages/DIAE/Transnational-corporations-(TNC).aspx).

** World Investment Report 2009: Transnational Corporations, Agricultural Production and Development [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://unctad.org/en/docs/wir2009_en.pdf.

Участь ТНК у сільськогосподарському виробництві має давню історію, започатковану ще в ранню колоніальну епоху. Метою європейських, а пізніше американських і японських інвесторів був пошук природних ресурсів і дешевої робочої сили, які використовувалися ними для здійснення поставок сільськогосподарських товарів населенню та переробній промисловості своїх країн. При цьому види діяльності, зокрема, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, у приймаючих іноземні інвестиції державах не розвивалися.

Після Другої світової війни темпи іноземного інвестування в сільському господарстві сповільнюються під впливом процесів індустріалізації та деколонізації в країнах, що розвиваються. Так, у 1960–1976 рр. у Південній і Східній Азії майже половина всіх експропріацій мала місце саме в сільському господарстві.

З початку 1980-х років у більшості країн, що розвиваються, вводяться додаткові обмеження на придбання земель іноземцями, що також позначається на обсягах ПІІ в сільськогосподарській сектор. Діяльність ТНК дедалі більше зосереджується на високоприбуткових сегментах глобального ланцюжка агробізнесу, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом (постачанні ресурсів, торгівлі, переробці), що посилює приплив до аграрної сфери раніше не пов'язаного з нею капіталу. У цілому нині основна маса вартості створюється саме в зазначених сегментах глобального виробничо-збутового ланцюга. Проте це не виключає і безпосередньої участі ТНК у сільськогосподарському виробництві (або впливу на галузь), особливо в країнах, де такі компанії вже присутні в тому чи іншому, пов'язаному з аграрним, сегменті. ЮНКТАД констатує, що сучасні форми участі ТНК в агровиробництві є різноманітними: від повного володіння філіями підприємств до угод про управління та контрактного сільськогосподарського виробництва. Основними ж формами участі ТНК у сільському господарстві є ПІІ і контрактне виробництво. ТНК у світовому агробізнесі нині являють собою компанії не тільки з розвинутих країн, а також і з Малайзії, Таїланду, Шрі-Ланки, Індонезії тощо.

При узагальненні інформації ЮНКТАД щодо ТНК в агропродовольчій сфері виокремлюємо такі відмінні риси їх функціонування:

- порівняно невелика кількість ТНК у сфері власне сільськогосподарського виробництва: більшість компаній, пов'язаних з сільським господарством, здійснюють діяльність і в пов'язаних з ним галузях, що зумовлює відсутність чітких відмінностей між суто сільськогосподарськими і не тільки сільськогосподарськими ТНК;
- домінування на світових ринках сільськогосподарських ТНК з розвинутих країн при зміцненні позицій компаній з країн, що розвиваються, у сфері світового продовольчого і непродовольчого сільськогосподарського виробництва *;
- більші масштаби ТНК, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом, порівняно з суто сільськогосподарськими ТНК **;
- дислокація штаб-квартир сільськогосподарських ТНК у розвинутих країнах, а головних офісів корпорацій, пов'язаних із забезпеченням сільськогосподарського виробництва, виключно в розвинутих країнах.

* Так, поданий у 2009 р. ЮНКТАД список з 25 провідних сільськогосподарських ТНК майже порівну розділився між компаніями з розвинутих країн (13) і країн, що розвиваються (12). При цьому Малайзія була представлена шістьма ТНК (США – п'ятьма), з яких компанія Sime Darby Berhad займала першу позицію у списку.

** Наприклад, закордонні активи швейцарської Nestlé, найбільшої у світі ТНК у сфері виробництва продовольства і напоїв (у 2018 р. – 48-й номер у списку Forbes найбільших світових публічних компаній з активами 133,8 млрд. дол.), за даними ЮНКТАД, більше ніж у 13 разів перевищували аналогічний показник згаданої найбільшої сільськогосподарської ТНК з Малайзії.

Очевидно, що найбільший вплив на сільськогосподарське виробництво справляють ТНК, які займаються переробкою сільськогосподарської продукції. Дуже значущою є також роль великих супермаркетів, що входять до структур ТНК. Хоча вони і нечасто беруть участь безпосередньо в сільськогосподарському виробництві (віддаючи перевагу контрактній формі господарювання), проте мають істотний вплив на фермерів. Значною може бути і сила впливу корпорацій, які постачають сільському господарству вхідні ресурси, особливо якщо ці ТНК контролюють ключові технології. Через свої схеми закупівель винятковий вплив на агровиробників мають і ТНК у сфері оптової торгівлі (наприклад, такі як Cargill, Louis Dreyfus та ін.).

З огляду на важливість сільського господарства для національних економік і спільнот, велике значення має оцінка впливу і наслідків входження ТНК у галузь. Особливо актуально це для країн, що розвиваються, недостатньо налагоджена система державного управління яких практично не здатна протистояти тиску потужного капіталу, в тому числі й іноземного, у процесі реалізації ним своїх інтересів.

Міра впливу ТНК варіюється залежно від характеру її участі, зокрема, від того, чи є способом її залучення ПІІ або, наприклад, контрактне сільське господарство. Потенціальні позитивні ефекти для сільськогосподарського виробництва й економіки приймаючої країни в основному зводяться до отримання фінансових ресурсів, впровадження нових технологій, навчання працівників, включення місцевих постачальників до глобальних виробничо-збутових ланцюжків тощо.

Негативні ефекти можуть проявитись у вигляді несприятливих наслідків для зайнятості та сільських спільнот. Так, наприклад, трансфер сучасних технологій і розвиток національних інноваційних систем, а також пов'язані з цим ПІІ посилюють залежність місцевих агровиробників від міжнародних ланцюжків поставок вхідних ресурсів. Розширення джерел інвестування фермерів і можливостей їхнього доступу до новітніх матеріально-технічних засобів (як і підвищення якості трудових ресурсів на селі) сприяють скороченню сільської зайнятості, а розвиток комерціалізації й модернізації національного агропродовольчого виробництва, поряд із залученням частини агровиробників у ланцюжок створення вартості, маргіналізує інших і підсилює монопольне становище зарубіжних філій ТНК.

Особливо наголошується на необхідності приділяти увагу участі транснаціонального капіталу в процесах придбання сільськогосподарських земель і прав на них. Зазначається, що ТНК є одночасно і драйверами, і бенефіціарами земельної реформи, що неминує створює для них стимули для реалізації такої реформи на власну користь, причому не тільки в країнах, що розвиваються, але й у розвинутих країнах. Проте очевидно, що найбільше ризикують бідніші країни, де велика кількість земельних угод укладається непрозоро.

Наслідки участі ТНК у сільськогосподарському виробництві країн, що розвиваються, виходять за межі галузі та економіки в цілому. ЮНКТАД виокремлює у цьому зв'язку також ряд екологічних, соціальних і політичних ризиків, включаючи загрози національній продовольчій безпеці. Реальною противагою цьому є наявність у національних законодавствах відповідних інституційних запобіжників негативного впливу діяльності глобальних й аналогічних їм по суті національних компаній, а також сильних державних управлінських структур.

Вагомість впливу іноземних ТНК прийнято оцінювати за рівнем індексу транснаціональності (ІТ), що розраховується як середнє таких величин: частки ПІІ в усіх капітальних інвестиціях країни, відношення накопичених у країні ПІІ

до її ВВП, частки випуску продукції філіями іноземних корпорацій у виробництві ВВП країни, частки зайнятих у цих філіях у всій чисельності зайнятих у країні. Зазначається, що найвищий ІТ мають ТНК у сфері виробництва продуктів харчування, напоїв і тютюнових виробів [1].

Не маючи можливості отримати всю необхідну для розрахунку ІТ інформацію на рівні вітчизняного аграрного сектору, оцінимо перші два з наведених чотирьох показників. Так, частка ПІІ в сільське, лісове та рибне господарство в усіх їх капітальних інвестиціях у 2010–2017 рр. коливалася від 34% у 2010 р. до 21% у 2017 р. Відношення ж накопичених ПІІ до ВДВ сільського господарства у 2017 р. було трохи більшим ніж 5%. З огляду на те, що ІТ усієї української економіки, за оцінками, становить 10% [2], з деякими припущеннями можна говорити про відповідність міри транснаціоналізації аграрної галузі загальноекономічному рівню. Проте, якщо розглянути згадані показники для харчопереробної сфери, картина кардинально змінюється. Залежність харчової промисловості від іноземного капіталу є набагато істотною. Протягом 2010–2017 рр. частка ПІІ в усіх капітальних інвестиціях галузі не була нижчою за 59%. У кризові 2015–2017 рр. цей показник сягав майже 80%. Вагомим було і відношення прямих іноземних інвестицій у цю галузь до її ВДВ (у 2016 р. – понад 71%). Це дає підстави стверджувати, що в цілому агропродовольчий комплекс України значною мірою залучений у процес транснаціоналізації.

Масштаби входження іноземного капіталу у сферу вітчизняного агровиробництва різко зросли з початком нинішнього століття. Так, за даними Державної служби статистики України, ПІІ в сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги за 2002–2008 рр. збільшилися майже всемеро, а за 2002–2011 рр. – удесятеро. Особливу привабливість агробізнесу в Україні надавало динамічне нарощування обсягів виробництва і підвищення рентабельності галузі, що посилювало прагнення великого капіталу, в тому числі й несільськогосподарського та іноземного, перенаправляти фінансові потоки в таку стабільно прибуткову сферу виробництва, якою виявилось українське сільське господарство. Нині в аграрній галузі України відчутно присутній великий вітчизняний промисловий, торговельний, фінансовий капітал. Поряд з тим зростає й кількість угод, що укладаються на використання українських сільськогосподарських земель іноземними компаніями. Так, за даними Land Matrix Initiative (міжнародної незалежної ініціативи з моніторингу землі), на кінець 2018 р. було укладено 142 угоди за участю транснаціонального капіталу на використання понад 2,7 млн. га сільськогосподарських земель України * (це без урахування угоди з компанією SALIC UK Ltd з Саудівської Аравії щодо купівлі у 2018 р. активів групи “Мрія” з земельним банком у 185 тис. га в західних регіонах України). При цьому близько 40% таких контрактів (з тих, для яких був зазначений рік підписання) було укладено у 2017–2018 рр.

Інтерес до аграрної галузі України з боку іноземних інвесторів також зростає на фоні поширення у світі інвестування рядом країн (насамперед, з тих, які входять до GCC **) у закордонні сільськогосподарські комплекси з метою забезпечення власного населення безперебійним постачанням продуктів харчування в умовах браку сільськогосподарських земель і водних ресурсів. Згадана угода з ком-

* WEB of Transnational Deals [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://landmatrix.org/en/get-the-idea/web-transnational-deals/>.

** Gulf Cooperation Council – Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, Республіки Кореї та ін.

панією з Саудівської Аравії – тому підтвердження. Як наслідок цієї угоди, “Мрія” продовжить свою операційну діяльність в Україні спільно з дочірньою компанією SALIC – Continental Farmers Group, якою з 2006 р. вже обробляються 45 тис. га в західних регіонах України.

Значна кількість компаній – найпомітніших учасників вітчизняного ринку землі, позиціуючи себе українськими, мають при цьому іноземну юрисдикцію. Відомо, що вибір юрисдикції залежить, насамперед, від цілей і завдань, які ставить перед собою компанія. Якщо компанія хоче позиціюватись як респектабельна, вона повинна вибрати їй відповідне (престижне) місце своєї реєстрації. Серйозні клієнти, замовники, контрагенти відмовляються працювати з компаніями, зареєстрованими в нереспектабельній юрисдикції (офшорі). Водночас з метою виведення доходів для уникнення або мінімізації їх оподаткування компанії, як правило, реєструються саме в офшорах *. Так, найпоширенішою схемою мінімізації сплати податків є вивезення виробленої компанією продукції за заниженими цінами через офшорних посередників, на рахунки яких зараховується отриманий від різниці з реальними експортними цінами прибуток. Вважається, що саме у такий спосіб здійснюється експорт більшої кількості українського зерна. При цьому втрати бюджету України від вивезення тільки кукурудзи за останні 6 років було оцінено в майже 1,2 млрд. дол. [3].

Ще одним способом зниження аграрними корпораціями рівня оподаткування є здійснення ними імпорту за завищеними цінами через зазначені офшорні компанії-посередники. Викривають агрокорпорації в участі й в інших протиправних схемах ухилення від сплати податків, відмивання доходів та їх легалізації за межами України. Так, відомі випадки створення фіктивних підприємств на території України та за її межами, які здійснюють придбання, зберігання, транспортування і збут сільськогосподарської продукції. Насправді ж під прикриттям таких підприємств (з використанням їх реквізитів) відбуваються закупівлі зерна у вітчизняних сільськогосподарських виробників (які, зокрема, виростили це зерно на неврахованих площах **) за готівку, що відповідним чином не відображається в бухгалтерській і податковій звітності як продавців, так і покупців. При цьому зерно оформляється як вирощене і/або придбане у зазначених фіктивних підприємств. Така сільськогосподарська продукція завозиться на підконтрольні елеватори як їх власність, а в подальшому транспортується на склади морських портів, де зберігається для вивезення за межі митної території України. З використанням реквізитів фіктивних підприємств, у тому числі підприємств-нерезидентів, документально оформляються зовнішньоекономічні контракти, призначені виключно для надання у митні органи під час оформлення експортних операцій. Фактично ж сільськогосподарська продукція транспортується та відвантажується реально діючим підприємствам-нерезидентам, що входять до відомих зернотрейдерів за

* Хоча слід зазначити наявність можливостей оптимізації оподаткування і при реєстрації в офшорах (наприклад, за рахунок запобігання подвійному оподаткуванню, організації бізнесу у формах, які звільнені від сплати корпоративних податків тощо).

** Ці земельні ділянки утворюються переважно шляхом виходу власників паїв з договорів оренди і самостійного обробітку ними землі, неврахованої оренди сільськогосподарських земель державних структур тощо. Зокрема, таких земель, на яких господарюють так звані “одноосібники” і щодо яких не сплачуються орендна плата та належні податки, згідно з розрахунками Українського клубу аграрного бізнесу, в Україні нині налічується близько 1 млн. га [4]. За підрахунками ж профільного комітету Верховної Ради України, у тіньовій оренді у 2017 р. потенціально перебувало майже 12 млн. га, тобто 28% усіх сільськогосподарських угідь [5].

документально оформленими договорами. Розрахунок за таку продукцію підприємства-нерезиденти проводять у валюті на рахунки фіктивних підприємств-нерезидентів за межами України, які, у свою чергу, не перераховують кошти за нібито придбану у фіктивних підприємств-резидентів продукцію. Це призводить до втрати не тільки відповідної валютної виручки *, але й податків від фактичних виробників і покупців сільськогосподарської продукції. Збитки держави від втрати податкових надходжень унаслідок реалізації протягом 2016 р. тільки однієї подібної схеми було оцінено в понад 200 млн. грн. **.

Не відстає від сільськогосподарського виробництва і переробка сільськогосподарської продукції. Так, наприклад, за інформацією Української аграрної конфедерації, в нашій країні обсяги виробництва соняшникової олії не збігаються з кількістю вирощеної з цією метою сировини, невраховані обсяги якої оцінюються приблизно у 25% загального виробництва [7]. У свою чергу, експорт соняшникової олії перевищує її внутрішнє виробництво, що підтверджує наявність тінювого ринку в даному сегменті.

Нині на фоні посилення світовою спільнотою боротьби з “відмиванням” коштів та ухилянням від сплати податків (зокрема, розробки і прийняття ОЕСР плану дій щодо запобігання ухилянню від оподаткування – BEPS, багатосторонньої угоди про імплементацію відповідних заходів – MLI BEPS ***) недавні європейські податкові “гавані” також посилюють фінансовий контроль над діяльністю громадян і корпорацій. Так, відомо, що багатьох аграрних виробників – власників зарубіжних компаній, ідентифікованих після відповідної перевірки як такі, що не проводять реальної діяльності, було позбавлено рахунків в європейських банках. Інакше кажучи, банки самі наражаються на багатомільйонні штрафи.

Зазначимо, що перші п’ять компаній, які, за даними сайту “Латифундист”, володіють в Україні найбільшими земельними банками, мають зарубіжну реєстрацію. Так, група компаній “Укрлендфармінг” (земельний банк якої у 2018 р. становив 570 тис. га) має Кіпрську юрисдикцію (Ukrlandfarming PLC); “Кернел” (550 тис. га) зареєстрована у Люксембурзі як Kernel Holding S.A.; засновником групи компаній “Агропросперіс” (400 тис. га) є американська приватна транснаціональна інвестиційна компанія NCH Capital; агроіндустріальний холдинг “МХП” (370 тис. га) нині також зареєстрований на Кіпрі (MHP S.E); агропромхолдинг “Астарта-Київ” (250 тис. га) – у Нідерландах (Astarta Holding N.V.). У свою чергу, ці компанії мають закордонні, в тому числі й трейдингові, підрозділи. Наприклад, Ulf Trade Ag (Швейцарія) компанії “Укрлендфармінг” [8], Restomon Ltd (Британські Віргінські острови) та Avere Commodities SA (Швейцарія) у складі “Кернел” **** та ін.

Згадувані агрохолдинги, “Кернел” та “Укрлендфармінг”, увійшли до топ-20 найбільших агрокомпаній світу, а NCH Capital, понад половини земельного банку

* За оцінками учасників аграрного ринку й експертів, сума неповернутої валютної виручки лише за 2014–2016 рр. становила 3–3,5 млрд. дол. [6].

** Ухвала Київського районного суду Полтави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70839219>.

*** Multilateral Convention to Implement Tax Treaty Related Measures to Prevent Base Erosion and Profit Shifting [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/tax/treaties/multilateral-convention-to-implement-tax-treaty-related-measures-to-prevent-beeps.pdf>.

**** Kernel. Condensed consolidated interim financial statements for the three months ended 30 September 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.kernel.ua/wp-content/uploads/2018/12/Kernel_FY2019_Q1_Report.pdf.

якої знаходиться в Україні, увійшов до топ-10 таких компаній [9]. Усього ж, згідно з даними Land Matrix, агрохолдинги України тільки з іноземними інвестиціями контролюють понад 7% сільськогосподарських земель нашої країни.

На відміну від України, у США, Аргентині, Австралії компанії, які контролюють мільйони гектарів землі, спеціалізуються переважно на тваринництві – зазвичай, розведенні великої рогатої худоби. Значна частина їх земельного банку припадає на пасовища. Раніше багато таких холдингів працювало на орендованих землях, але кілька років тому вони почали активно їх купувати.

Як і в усьому світі, в Україні іноземний капітал інвестують не тільки у сферу агровиробництва, але й у пов'язані з нею галузі: переробку, трейдинг, логістику, торгівлю. У зазначених сферах іноземний капітал, зокрема, мають такі всесвітньо-відомі гіганти, як Nestlé, Cargill, Louis Dreyfus, Bunge, COFCO, RISOIL, Allseeds, NOVUS та ін. В окремих сегментах ці компанії контролюють значну частину внутрішнього ринку. Наприклад, за даними Антимонопольного комітету України, сумарна частка “Кернел” і “Сантрейд” (є дочірнім підприємством Bunge) на ринку соняшникової рафінованої бутильованої олії становить 56%.

Отже, впливає висновок, що функціонування українських агрохолдингів значною мірою корелює з процесами, притаманними розвитку агропродовольчих ТНК. Більше того, можна стверджувати, що частина найпотужніших холдингових структур в аграрному секторі України мають усі ознаки таких ТНК. Так, вітчизняні компанії-агровиробники розвивають виробництва й за кордоном, що прямо характеризує їх як ТНК. Наприклад, МХП, уже маючи підприємства в Нідерландах і Словаччині *, восени 2018 р. отримала дозвіл на придбання понад 90% акцій вертикально інтегрованої виробничої компанії Perutnina Ptuj (Словенія) **. Відомо також, що того самого року МХП вела переговори щодо придбання французької компанії з переробки харчових продуктів Doux.

Для аргументованого висновку про переваги і недоліки розвитку процесу транснаціоналізації в аграрному секторі для галузі зокрема і вітчизняної економіки в цілому слід дати відповіді на такі запитання: якою мірою присутність ТНК в аграрному секторі України збільшило сільськогосподарське виробництво і створило додану вартість? яким чином це вплинуло на структуру галузі, її екологічні характеристики тощо?

У цьому контексті доречно згадати, що становленню і розвитку в Україні великого, в тому числі й міжнародного, аграрного бізнесу, як уже зазначалося, сприяло стрімке нарощування глобального продовольчого попиту і відповідної міжнародної торгівлі. І саме лібералізація міжнародної торгівлі відіграла важливу роль у стабілізації вітчизняної економіки в кризові для українського суспільства 1990-ті роки. Поряд з відомими негативними ефектами у вигляді формування структурних диспропорцій вітчизняної економічної системи внаслідок скорочення аж до згортання ряду виробничих секторів наявними були і позитивні ефекти. Вони дуже наочно проявилися в аграрному секторі зростанням валютних надходжень і стабілізацією агропродовольчого виробництва в умовах різкого зниження купівельної спроможності населення України. Усе це дозволило вітчизняним аграріям

* A leading international agro-industrial company MHP annual report and accounts 2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.mhp.com.ua/library/file/ar-2017-as-210318-final2.pdf>.

** МХП Косюка покупает завод на Балканах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2018/09/25/640941/>.

не тільки вижити в жорстких кризових умовах, але й поступово почати нарощувати фінансові та матеріально-технічні ресурси, які катастрофічно скоротилися порівняно з дореформеним часом. Орієнтацію аграрного бізнесу переважно на глобальний попит у той період можна вважати вимушеною і певною мірою виправданою.

Нині ж, так само в дуже непростий для країни час, валютні надходження галузі є важливими для стабілізації розвитку вітчизняної соціально-економічної системи. Проте присутнє і чітке усвідомлення, що в сучасному світі досягти реального (тобто масштабного і стійкого) успіху в міжнародному економічному середовищі можна лише на основі активного зростання секторів, які виробляють товари з високою доданою вартістю й інтегровані в глобальні ланцюжки її створення (Global Value Chains – GVC). Поки що процес вбудовування вітчизняного бізнесу, в тому числі й аграрного, у GVC іде повільно. Так, Світовий банк у своєму дослідженні зазначав, що у 2014 р. в Україні частка експорту, інтегрованого в глобальні ланцюжки доданої вартості, була дуже низькою – 5,7%, порівняно з 27% у Польщі, 38% в Румунії і Туреччині та 59% у В'єтнамі *.

У цьому зв'язку роль ТНК могла б стати істотною, зокрема, в залученні українських виробників до глобальних процесів поглибленої переробки сільськогосподарської продукції, а також у ширшому впровадженні інноваційної техніки і технологій. Проте поки що ТНК переважно сприяють розвитку супутніх аграрному видів діяльності, пов'язаних насамперед з експортом сільськогосподарської та продовольчої продукції. Це не тільки здійснення трейдингових операцій, але й формування відповідної інфраструктури (складських комплексів, елеваторів, портових терміналів тощо). За даними Українського клубу аграрного бізнесу, у 2017 р. агрохолдинги України, серед яких, як відомо, чимало безпосередньо пов'язаних з транснаціональним капіталом, забезпечили майже половину експорту кукурудзи і понад 40% ячменю **. Частка експортних продажів зерна і насіння олійних культур провідними корпораціями, за даними їх офіційних звітів, сягає 90% їх виробництва, а загальної експортної виручки – перевищує половину. Значущою, хоча й не настільки масштабною порівняно з експортною, є роль агрохолдингів і у відповідному внутрішньому виробництві зазначених культур.

Водночас частка продукції, що пройшла поглиблену переробку (зокрема, товарні групи III і IV, згідно з УКТ ЗЕД), в українському агропродовольчому експорті становить менше половини ***. Більше того, використання агрохолдингами зазначених тінювих схем, включаючи також купівлю підконтрольними їм переробними підприємствами у таких самих підконтрольних сільськогосподарських підрозділів вирощеної продукції за зниженими цінами (з метою скорочення оподаткування

* Ukraine. Special focus note on trade. Tapping Ukraine's trade potential [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pubdocs.worldbank.org/en/455251538644632238/Ukraine-Special-Focus-Note-Oct-2018-ENG.pdf>.

** Загальний же експорт кукурудзи з України у 2016–2018 рр. перевищив 3/4 внутрішнього виробництва. Для порівняння: за даними Міністерства сільського господарства США, ця країна за зазначений період експортувала лише 16% виробленої кукурудзи, натомість понад 48% направила на поглиблену переробку (сиропи, крохмаль, спирти тощо).

*** І це тоді, коли ТНК, у тому числі й ті, що представлені своїми дочірніми структурами і в аграрному секторі України, відомі як одні з найпотужніших гравців на світовому ринку продукції глибокої переробки зерна. Так, наприклад, відома агропромислова ТНК, американська ADM, яка має дочірнє підприємство в Україні (“АДМ Трейдинг Україна”), є одним з основних світових виробників лізину. Правда, у нас вона зосередилася переважно на виробництві соняшникової олії та торгівлі зерном.

прибутку переробників і збільшення загальних доходів холдингу) вочевидь призводить до зниження величини створюваної галуззю доданої вартості. Отже, можемо констатувати, що багаторічна присутність великого, в тому числі й транснаціонального, капіталу в українському аграрному секторі, причому в особливо прибуткових його сегментах, досить слабо позначилася на процесі створення доданої вартості.

Щодо залучення в сільське господарство України іноземних інвестицій можна констатувати, що цей процес після зазначеного стрімкого зростання на початку нинішнього століття нині стабілізувався. Так, протягом 2011–2017 рр. ПІІ у сільське, лісове та рибне господарство * (після пікового зростання у 2014 р. і спаду у 2015–2016 рр.) у 2017 р. дещо збільшилися, хоча й не досягли докризового рівня. У середньорічному ж вимірі у вказаному періоді вони становили 660 млн. дол., що практично відповідає рівню 2010 р. Щоправда, повністю іноземними такі інвестиції можуть вважатися лише умовно. З огляду на природу агрохолдингів, зокрема, їх прагнення до оптимізації оподаткування та отримання ними у цьому зв'язку іноземної юрисдикції, можна досить обґрунтовано припустити, що іноземні інвестиції, здійснювані в аграрну галузь України з, наприклад, Віргінських островів або Кіпру (сумарно – це майже половина загального обсягу ПІІ у галузь у 2017 р.), щонайменше частково є власними коштами зареєстрованих у даних країнах зазначених холдингових структур. Такі кошти акумулюються ними в зарубіжних країнах як частина експортної виручки і згодом знову заходять у вітчизняну галузь у вигляді ПІІ.

Показовою у цьому контексті може бути й інформація щодо коштів міжнародних фінансових організацій, залучених українськими агрокорпораціями. Очевидно, що процес цей активізується в тому числі й завдяки впливу міжнародних інвесторів вітчизняного агробізнесу. За даними А.О. Гурова [10], за 1996–2015 рр. таких надходжень було на суму понад 15,6 млрд. дол. (або 0,78 млрд. дол. у середньорічному вираженні, що в цілому є порівнянним із середніми річними обсягами ПІІ в галузь). Найбільшою у цих надходженнях була частка ЄБРР (понад 40%), частка євробондів становила близько 21%, а від розміщення акцій агрохолдинги отримали майже 15% інвестиційних коштів. В останні роки кількість угод аграрних компаній України з міжнародними фінансовими структурами неухильно зростає. Аграрний бізнес приваблюють вигідніші порівняно з українськими банками умови, що надаються такими структурами (нижчі процентні ставки і триваліші строки кредитування). Аграрний сектор становить інтерес для зазначених фінансових організацій як потужний, досить прибутковий і такий, що динамічно розвивається, сегмент. Отримані від міжнародних інституцій кошти агрохолдинги і ТНК направляють як на фінансування потреб в оборотному капіталі (зокрема, своїх дочірніх компаній), так і на розширення виробничих потужностей, впровадження нових технологій, підвищення ресурсної (в тому числі енергетичної) ефективності, будівництво інфраструктурних об'єктів.

Водночас поступове нарощування інноваційної складової сільськогосподарського виробництва, що спостерігається нині в Україні, навряд чи істотно залежить від впливу іноземного капіталу. Згідно з даними Державної служби статистики України, основний обсяг (понад 87%) капітальних інвестицій українських аграріїв формується з їх власних коштів. ПІІ в сільське господарство, хоча і збільшуються останніми роками, проте, як уже зазначалося, становлять лише тро-

* Без урахування тимчасово окупованих територій України.

хи більше 1/5 загального обсягу інвестиційних ресурсів. У цьому контексті варто також зазначити, що інноваційна активність сільськогосподарських підприємств не пов'язана безпосередньо з їх розміром. Хоча великі аграрні структури володіють набагато більшими можливостями для залучення порівняно дешевших інвестиційних ресурсів * та їх використання у тому числі й для впровадження агроновачій, вітчизняні фахівці у сфері інформаційних технологій стверджують, що середні та малі агропідприємства мають ряд переваг у процесі освоєння інновацій перед великими структурами, оскільки здатні ефективніше управляти цим процесом на всіх його стадіях і в усіх ланках виробничого ланцюга.

Певною мірою оцінити результати розширення інноваційної активності вітчизняних сільськогосподарських підприємств корпоративного сектору, зокрема, у зв'язку з відносно вищою доступністю для частини з них іноземних фінансових ресурсів, можливо шляхом порівняння ефективності використання ресурсів такими корпораціями та іншими суб'єктами аграрної діяльності. Згідно з розрахунковим значенням частки корпоративного сектору у ВДВ галузі й даними Світового банку, за показником доданої вартості у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь вітчизняні аграрні корпоративні підприємства були успішнішими, ніж інші групи виробників галузі (421 дол./га проти 321 дол./га по галузі в цілому у 2017 р.), хоча порівняно з Польщею (767 дол./га) відставання було майже дворазовим, а з Францією (1508 дол./га) – більш як триразовим.

Прості зіставлення даних Державної служби статистики України стосовно врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин також свідчать про нижчі відповідні показники у секторі господарств населення порівняно з сільськогосподарськими підприємствами (у розрізі врожайності зернових і зернобобових культур – майже на чверть, овочевих – більш як у 3 рази, так само на чверть – по середніх річних удоях молока від 1 корови). Проте такі порівняння не можна вважати досить коректними для обґрунтування висновку щодо економічної ефективності корпоративних підприємств, високий рівень фінансового та матеріально-технічного забезпечення більшості яких створює для них надійну базу для покращення показників економічної діяльності. Тому, на наш погляд, більш показовим є порівняння, зокрема, урожайності сільськогосподарських культур у великих холдингових структурах, у тому числі й транснаціональних, та в решті виробників, причому виключно відповідно до регіону розміщення виробництва. Це дозволить точніше оцінити ефективність діяльності сільськогосподарських сегментів агрохолдингів.

Для порівняння використовувалися загальнодоступні дані за 2015–2017 рр. щодо динаміки врожайності п'яти видів сільськогосподарських культур (пшениці, кукурудзи, соняшнику, ріпаку та сої) у розрізі вже згадуваних найбільш масштабних корпоративних землекористувачів України (та їх окремих структурних сільськогосподарських підрозділів), по яких є інформація у відкритому доступі, а також дані Державної служби статистики України за відповідні періоди по областях найбільшого зосередження земельних банків зазначених агрохолдингів.

Проведені порівняння усередненої врожайності в цілому по галузі й у зазначених холдингових структурах свідчать про вищі показники останніх за всіма

* Так, наприклад, компанія “Астарга-Київ”, за даними її звіту за 2017 р., надала кредит своїй дочірній структурі в розмірі 0,5 млн. дол. під 2% річних, тоді як середня кредитна ставка у вітчизняних банках для аграріїв, за даними Національного банку України, того року становила майже 18%.

згадуваними видами культур. Проте порівняння врожайності в агрохолдингах (і в їх окремих сільськогосподарських підрозділах) і середньої по областях не дає однозначного результату. З огляду на наявну інформацію, в ряді випадків виявлено нижчу врожайність в агрохолдингах порівняно із середньою у відповідних областях. Зокрема, це стосується насіння соняшнику і сої, що, на нашу думку, може бути пов'язано із зниженням їх урожайності в контексті вже згадуваної невідповідності обсягів виробництва рослинної олії кількості вирощеного насіння олійних культур. Слід сказати, що подібна картина з урожайністю спостерігалася в діяльності агрохолдингових структур і в більш ранньому періоді, про що свідчать, зокрема, дані дослідження [11]. Водночас у ньому констатується, що за показником валового прибутку в розрахунку на 1 га підконтрольні агрохолдингам сільськогосподарські підприємства через вищу собівартість їх виробництва значно програють господарствам традиційного типу.

Про наслідки входження великого, у тому числі транснаціонального, капіталу у вітчизняне агропродовольче виробництво певною мірою можна судити з негативних проявів процесу його структурної трансформації. Орієнтація холдингів на високоприбуткові сегменти, насамперед світового аграрного ринку, зумовила формування істотних змін у структурі ріллі, особливо помітних після початку активного освоєння великими корпораціями вітчизняного аграрного простору. Так, протягом 2000–2017 рр. частка основної зернової експортної культури – кукурудзи – зросла у структурі посівів з 5% до 16%, більш як удвічі підвищилася частка технічних культур, у тому числі соняшнику – з 11% до 22%, натомість частка кормових культур скоротилася майже вчетверо. В окремих агрохолдингах частка соняшнику в структурі ріллі не тільки перевищує середні показники по країні, хоча і вони є майже вдвічі вищими гранично допустимих норм, але й має бути збільшена в подальшому. Сумарна ж частка соняшнику і кукурудзи (найбільш “важких” для ґрунту культур) в агрохолдингах може перевищувати половину. У свою чергу, такі зміни структури посівів, поряд з різким скороченням у вітчизняному сільськогосподарському виробництві частки трудомісткого тваринницького сегмента, зумовлюють загальне зниження рівня зайнятості в галузі.

Водночас варто наголосити, що зазначені несприятливі зміни передусім спровоковано масованим і безконтрольним проникненням в аграрний сектор України великого, у тому числі несільськогосподарського, капіталу, країна походження якого не має принципового значення, оскільки особливо не впливає на загальний характер діяльності таких корпоративних утворень.

Висновки

У ланцюжок створення вартості у світовому агробізнесі включаються власне сільськогосподарські ТНК, а також ті, які обслуговують сільськогосподарську діяльність і пов'язані з нею (поставки сільськогосподарської техніки, устаткування, насіння і добрив, переробка, роздрібна та оптова торгівля). Діяльність ТНК в аграрній сфері дедалі більше зосереджується на високоприбуткових, близьких до аграрного, сегментах глобального ланцюжка. Це призводить до посилення припливу в аграрну сферу раніше не пов'язаного з нею капіталу, а також не дозволяє чітко розмежувати суто сільськогосподарські й інші із згаданих ТНК.

Агропродовольчий комплекс України в цілому значною мірою залучено у процес транснаціоналізації. Входження іноземного капіталу у сферу агропродовольчого виробництва помітно активізувалося на початку нинішнього століття і

має тенденцію до нарощування. Одним з найнаочніших проявів цього є посилення концентрації сільськогосподарських земель транснаціональними корпораціями та їх структурами шляхом придбання або поглинання українських агрокомпаній. Оскільки це властиво і вітчизняним агрохолдингам, а також з огляду на інші характеристики їх діяльності (зокрема, високу міру залученості до глобального фінансового простору, в тому числі й як інвесторів, порівняно високий рівень технічної оснащеності та інноваційної активності, переважно експортоорієнтовану діяльність тощо), можна констатувати, що за своєю суттю транснаціоналізація та холдингізація аграрного сектору України – споріднені процеси.

Дати однозначну оцінку наслідків посилення присутності в аграрному секторі України як ТНК, так і агрохолдингів, що позиціують себе як українські компанії (хоча в ряді випадків і з іноземною юрисдикцією), дуже складно. З одного боку, це збільшення виробництва, розширення експортних надходжень країни та інноваційної активності в галузі, а з іншого – деформація її структури, проблеми з екологією і забезпеченням сільської зайнятості. Підсилює неоднозначність і те, що експорт агропродовольчої продукції, незважаючи на досить тривалий і масштабний вплив на галузь іноземного капіталу, здійснюється переважно в межах груп товарів з низьким ступенем обробки. Крім того, корпораціями з успіхом використовуються різного роду схеми виведення за кордон валютної виручки і зниження рівня оподаткування. Отже, немає підстав вважати, що прихід іноземного капіталу в аграрний сектор України дозволить істотно збільшити створення там доданої вартості. Не простежується і прямої залежності між іноземними вкладеннями в галузь і рівнем інноваційної активності сільськогосподарських підприємств. Усе це свідчить про складність отримання комплексної оцінки навіть тільки макроекономічних результатів діяльності ТНК в аграрному секторі. При цьому залишається відкритим питання щодо співвідношення можливих економічних вигід і збитків від порушень корпораціями принципів екологічної та соціальної стійкості сільськогосподарського виробництва.

Разом з тим слід зазначити, що характер діяльності корпоративних структур, у тому числі й ТНК у межах національних агропродовольчих комплексів, значною мірою зумовлений прийнятими і дотримуваними в кожній конкретній країні нормами. У цьому контексті згадані структури демонструють в основному те, що їм дозволяє українське законодавство, включаючи всілякі “лазівки” в ньому, відсутність належного контролю й особисту заінтересованість влади у розвитку великого сільськогосподарського виробництва.

Список використаної літератури

1. *Цветков В.А.* Корпоративный бизнес: теория и практика. – СПб. : Нестор-История, 2011. – 504 с.
2. *Келару І.О.* Транснаціоналізація і конкурентоспроможний розвиток України : автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К. : КНТЕУ, 2014. – 21 с.
3. *Кравчук О.* Експорт сировини як національна ідея та наповнення бюджету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://commons.com.ua/ru/opadatkuvannya-sil'skogo-gospodarstva-vikliki-i-mozhливosti/>.
4. *Лиссумца А.* К нам неожиданно пришел “единоличник” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroportal.ua/views/blogs/k-nam-neozhidanno-prishel-edinolichnik/>.

5. Бакуменко О. Тіньова оренда землі в Україні оцінюється в 11,7 млн. га [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ua.interfax.com.ua/news/land/469898.html>.

6. Мірошніченко І. Тінь на полях. Як зупинити незаконні операції на агроринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.epravda.com.ua/COLUMNS/2017/03/27/623100/>.

7. Лебедь Л. Мнение: Теневое производство семян подсолнечника достигает 25% [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroportal.ua/news/ukraina/mnenie-tenevye-proizvodstvo-semyan-podsolnechnika-dostigaet-25/>.

8. Полтавченко П. Швейцарский трейдер Ukrlandfarming Олега Бахматюка пошел по пути банкротства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://oligarh.media/2018/09/18/shvejtsarskij-trejder-ukrlandfarming-olega-bahmatyuka-poshel-po-puti-bankrotstva/>.

9. Волошин П. Українські компанії увійшли в топ-20 найбільших агрохолдингів світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uprom.info/news/agro/ukrayinski-kompaniyi-uviyshli-v-top-20-naybilshih-agroholdingiv-svitu/>.

10. Гуторов А.О. Розвиток інтеграційних відносин в аграрному секторі економіки. – К. : ТОВ “СІК ГРУП Україна”, 2016. – 484 с.

11. Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної відповідальності їх діяльності // Економіка АПК. – 2013. – № 7. – С. 5–21.

References

1. Tsvetkov V.A. *Korporativnyi Biznes: Teoriya i Praktika* [Corporate Business: Theory and Practice]. SPb., Nestor-Istoriya, 2001 [in Russian].

2. Kelaru I.O. *Transnatsionalizatsiya i konkurentospromozhnyi rozvytok Ukrainy* [Transnationalization and competitive development of Ukraine]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv, KNUTE, 2014 [in Ukrainian].

3. Kravchuk O. *Eksport syrovyny yak natsional'na ideya ta napovnennya byudzhetu* [Export of raw materials as a national idea and filling the budget], available at: <https://commons.com.ua/ru/opadatkuvannya-silskogo-gospodarstva-vikliki-i-mozhливosti/> [in Ukrainian].

4. Lissitsa A. *K nam neozhidanno prishel "edinolichnik"* [We were unexpectedly visited by an “individual peasant”], available at: <http://agroportal.ua/views/blogs/k-nam-neozhidanno-prishel-edinolichnik/> [in Russian].

5. Bakumenko O. *Tin'ova orenda zemli v Ukraini otsinyuet'sya v 11,7 mln. ha* [Shadow land rent in Ukraine is estimated at 11.7 million hectares], available at: <https://ua.interfax.com.ua/news/land/469898.html> [in Ukrainian].

6. Miroshnychenko I. *Tin' na polyakh. Yak zupynyty nezakonni operatsii na agrorynku* [Shadow in the fields. How to stop illegal operations on the agrarian market], available at: <https://www.epravda.com.ua/COLUMNS/2017/03/27/623100/> [in Ukrainian].

7. Lebed' L. *Mnenie: Tenevye proizvodstvo semyan podsolnechnika dostigaet 25%* [Opinion: Shady production of sunflower seeds reaches 25%], available at: <http://agroportal.ua/news/ukraina/mnenie-tenevye-proizvodstvo-semyan-podsolnechnika-dostigaet-25/> [in Russian].

8. Poltavchenko P. *Shveitsarskii treider Ukrlandfarming Olega Bakhmatyuka poshel po puti bankrotstva* [Swiss trader Ukrlandfarming of Oleg Bakhmatyuk took the road of bankruptcy], available at: <https://oligarh.media/2018/09/18/shvejtsarskij-trejder-ukrlandfarming-olega-bahmatyuka-poshel-po-puti-bankrotstva/> [in Russian].

9. Voloshyn P. *Ukrains'ki kompanii uviishly v top-20 naibil'shykh agrokhodyniv svitu* [Ukrainian companies entered the top 20 largest agricultural holdings of the world], available at: <https://uprom.info/news/agro/ukrayinski-kompaniyi-uvyishli-v-top-20-naybilshih-agroholdingiv-svitu/> [in Ukrainian].

10. Gutorov A.O. *Rozvytok Integratsiinykh Vidnosyn v Agrarnomu Sektori Ekonomiky* [Development of Integration Relations in the Agrarian Sector of the Economy]. Kyiv, "SIK GRUP Ukraina" Ltd, 2016 [in Ukrainian].

11. Lupenko Yu.O., Kropyvko M.F. *Agrokhodynhy v Ukraini ta posylennya sotsial'noi vidpovidal'nosti ikh diyal'nosti* [Agroholdings in Ukraine and strengthening the social responsibility of their activities]. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 2013, No. 7, pp. 5–21 [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 13 лютого 2019 р.
The article was received by the Editorial staff on February 13, 2019.*
